

Búr Gábor

A migráció egyes kérdései a 19. századi Brit Birodalomban

Röviddel a 2001. szeptember 11-i New Yorkot és Washington-t ért elvetemült terrortámadás után jelent meg Patrick J Buchanan nagy olvasói érdeklődést és éles polémiát kiváltó könyve, *The Death of the West* (A Nyugat halála) beszédes címmel.¹ Oswald Spengler elhíresült, 1918-1922. között két kötetben megjelent művére (A Nyugat alkonya) utaló címadásnál is egyértelműbben fogalmaz a szerző könyve alcímével: *Hogyan teszi tönkre országunkat és civilizációnkat az öregedő népesség és az emigránsok inváziója?* Buchanan, korábban vezető amerikai politikai kommentátor, majd republikánus elnökjelölt-aspiráns, illetve reform párti elnökjelölt, maga is gyermektelen lévén nem veszteget túlzottan nagy figyelmet az előbbi tényezőre, mondanivalóját főként az utóbbi tárgykörre koncentrálja.

A keresztény, európai és tradicionalista oldal Buchanan által vizionált veresége nem pusztán azt jelenti, hogy a 21. századi Amerikát már nem a fehérek fogják dominálni, hanem hogy a „megfelelő emberfajta” (az európaiak és az európai származásúak) mindenhol, még magában Európában is kisebbségbe fog szorulni a „nem megfelelő emberfajta” szemben. Ez pedig a mai harmadik világ szintjére fogja süllyeszteni és züllesztetni a ma még fejlett társadalmakat.

A könyv, noha a szeptember 11-i merényletek előtt íródott, azt az üzenetet hordozza, hogy a radikális mozlímoknak nem kell félniük a Nyugattól, le fogják gyúrni, már pusztán népességmozgalmi mutatóik alapján is, anélkül, hogy eközben egyetlen puska lövés is eldördülne. Ilyen megközelítésben Huntington elmélete is értelmét veszti, ha egész civilizációkat megváltoztathat, vagy megszüntethet a demográfiai mutatók drasztikus különbözősége és a nemzetközi migráció, akkor az egyes civilizációk nehezebben

¹ BUCHANAN, Patrick J.: *The Death of the West. How Dying Populations and Immigrant Invasions Imperil Our Country and Civilisation*, St. Martin's, New York 2001. 320.

tipologizálhatóak. Tehát egyáltalán nem biztos, hogy „*egy új, a civilizációkon alapuló világrend kialakulásának korszakát éljük*”, viszont a társadalmak egyik civilizációból egy másikba történő átvezetése - Huntington által eleve sikertelenségre ítélt erőfeszítések által² – a szemünk előtt válik valósággá.

Buchanan könyvének sikere megmutatta, milyen sokan – s nem csupán Amerikában – osztoznak a szerző afeletti bánatán, hogy a „*megfelelő emberfajta*” visszaszorulóban van. Tény, hogy a Föld népességének kétszáz éve ötöde, az 1930-as évekre pedig már harmada volt európai, vagy európai származású. Azóta viszont ez az arány egyre gyorsuló ütemben csökken. A migráció megítélése is ennek megfelelően változott. Kedvező volt, mikor a világ európaizálását jelentette, s ma sokan minden bajok forrásává kiáltják ki, mikor eredője megváltozott. Amellett, hogy az Egyesült Államok pusztá léte is a bevándorlásnak köszönhető, nyilvánvaló az is hogy az USA napjainkban is nagymértékben rá van szorulva az új bevándorlókra. 1990. és 2001. között 13 milliónyian jöttek legálisan, vagy illegálisan az országba, közülük 8 milliónyian léptek be a munkaerőpiacra. Az adott időszakban az új munkavállalók száma 16 millió volt, tehát a növekmény felét adták a bevándorlók (bár még ezzel együtt is az összes munkavállalónak csak 14 százalékát adták), sőt a férfi munkavállalók körében arányuk 80 százalékos volt. Mivel az 1970-es évtizedben – a bevándorlás utóbbi két évszázadának apályakor – az új munkavállalóknak csupán tizede rekrutálódott a bevándorlók köréből, egyértelműen adódik a következtetés, hogy a bevándorlás az USA gazdasági fejlődésében növekvő jelentőséggel bír.³

A szélsőséges, egymástól homlokegyenest eltérő megítélések jelentkezése miatt a nemzetközi migráció történelmi háttérének felvázolásakor érdemes rámutatni, hogy ez a jelenség már az első világháború előtt sem csupán az európaiak más kontinensekre történő kivándorlását jelentette. Az atlanti rabszolga-kereskedelem három évszázadon átívelő kényszermigrációjának lezáródása után

² HUNTINGTON, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Európa, Budapest 2001. 15.

³ The Washington Post, December 2. 2002.

is jelentős maradt a vándorlás a nem európaiak körében, még ha ez a migráció arányait tekintve el is törpül az európai kirajzás mellett, s ennél fogva jóval kevésbé keltette fel mindezidáig a történészek figyelmét.

Az első világháborút megelőző évszázadban Európából minden addigit meghaladó számú kivándorló indul útnak a tengereken túlra. Számuk elérte a 70 milliót, s közülük – a visszavándorlást leszámítva - 50 milliónyian végleg más kontinenseken telepedtek le. Olaszországból 9,5 millió, Ausztriából, ill. Ausztria-Magyarországról 4,8 millió, a Német Szövetség (Ausztrián kívüli) területéről, ill. Németországból 4,5 millió, Spanyolországból 4,3 millió, Oroszországból 2,5 millió, Portugáliából 1,6 millió, Svédországból 1,1 millió, Norvégiából 800 ezer, Dániából 350 ezer, Finnországból 340 ezer, s még az első világháború előtt alig 3,5 milliós Svájcban is több, mint 300 ezer ember települt át a tengeren túlra.⁴ Nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy 1914-ig Szibériába 9,6 millió, a Kaukázuson túlra 4 millió európai, túlnyomórészt orosz települt át.

Európa népei között igen nagyok voltak az eltérések. A nagy kivándorló tömegeket küldő népek mellett akadtak nemzetek, amelyek e nagy európai kirajzásban elhanyagolható módon vettek csak részt, pl. Belgium és Hollandia, ahonnan 1815. és 1914. között kevesebb ember vándorolt ki, mint bármely skandináv országból, holott lakosság számuk egyenként is többszöröse volt amazokénak. Százezer lakosra vetítve a Benelux országok még a 19. század végi nagy kivándorlási hullám idején is csupán 40-80 fős kivándorlási mutatóval rendelkeztek, ami nem csupán a skandináv átlag tizede volt, de egész Európa átlagának is mindössze negyedét-ötödét tette ki.⁵ Csupán Franciaország rendelkezett még ennél is alacsonyabb mutatókkal, az európai átlag huszadával, gyakorta csupán harmincadával. A napóleoni háborúk vége és az első világháború között a harmincról mindössze negyvenmillióra

⁴ POUNDS, Norman J. G.: *An Historical Geography of Europe 1800-1914*, Cambridge University Press, Cambridge 1988. 86-87.

⁵ GILDEA, Robert: *Barricades and Borders. Europe 1800-1914*. Oxford University Press, Oxford, 1988. 283.

nőtt országból - miközben Európa összlakossága megduplázódott, s megközelítette a 300 millió főt - kevesebb, mint félmillió ember vándorolt ki, ők is elsősorban a századvégi filoxéra-járvány utáni két évtizedben. E franciák azonban nem az újvilágba távoztak, hanem döntően az észak-afrikai francia birtokokra.⁶

Az Egyesült Királyság lakosai az európaiak tengerentúli kivándorlásában vezető szerepet játszottak. 1815. és 1914. között a Brit-szigeteket 22.126.047 kivándorló hagyta el más földrészekre induló hajókon. Hatalmas szám ez, főleg annak fényében, hogy a szigetország lakossága az 1811-es népszámláláskor még csupán 17,9 millió volt (ezen belül az egyetlen bizonytalan tényezőt Írország 5,9 millióra becsült népessége jelenti, mert itt – Nagy-Britanniától eltérően - csak 1821-től vezették be a teljes cenzust), s az első világháború előtt tartott utolsó, 1911-es népszámlálás a szinte töretlen demográfiai fejlődés ellenére is csupán 45,4 millió lélekszámot regisztrált.⁷

A 22 milliót meghaladó tömegeből 13,714 milliónyian választották új hazájuknak az Egyesült Államokat (62%), Brit Észak-Amerikába, azaz a mai Kanadába 4,213 millió fő vándorolt ki (19%), Ausztráliába és Új-Zélandra 2,359 milliónyian mentek (10,7%), ezen belül – habár a statisztika nem tett különbséget – az Új-Zélandra települők aránya 15-20% alatt maradt, s végezetül Fokföld és Natal (bár csupán az 1870-es évektől szerepeltek külön statisztikai fejezetként) 1914-ig 761 ezer bevándorlót vonzottak a Brit-szigetektől. Minden „*egyéb célország*” együttesen a teljes létszám 5 százalékát sem jelentette.⁸

Mivel a brit hatóságok csupán 1853-tól vezettek külön statisztikát a Brit-szigetektől a tengeren túlra távozó külföldiekről, így a teljes periódusra számítva 16,9 millióra becsülhető a kivándorlók tömegén belül a brit alattvalók, tehát az angolok, walesiek, skótok és írek száma. Csak őket tekintve az USA részaránya a 19. századi brit kivándorlásból 56,6%-ra csökken, s ez a néhány százalék a

⁶ POUNDS: id.m. 66. 81.

⁷ MCCORD, Norman: *British History 1815-1906*, Oxford University Press, Oxford 1991. 79. 433.

⁸ PORTER A. N. (ed.): *Atlas of British Overseas Expansion*, Routledge, London 1991. 85.

domíniumok, elsősorban Ausztrália és Új-Zéland statisztikáit javította. Az adatszolgáltatásból különböző okok miatt kimaradt néhány, kivándorlókat is szállító hajón kívül a kivándorlók tömegéhez kell számítani a korszakban az anyaországból a fegyengyarmatokra, elsősorban Ausztráliába szállított mintegy 150 ezer elítéltet (mialatt a jóval népesebb cári Oroszországból a Szibériába száműzöttek száma ez idő alatt nem érte el a százezret sem), valamint a hadsereg és a flotta összesen néhány ezer főre tehető dezertőreit is.⁹

Akárcsak az egyes európai nemzetek esetében, a Brit-szigeteket lakó népek kivándorlási mutatói is jelentős eltéréseket mutatnak egymástól. Elsősorban az írek voltak aktívak a kivándorlásban. Már az 1846-os burgonyavész megelőzően nagy számban hagyták el szülőföldjüket, először London, az észak-angliai és skót iparvidék, majd az USA és a gyarmatok irányában. 1820. és 1844. között mintegy fél millió ír vándorolt ki csupán az USA-ba. Már ekkor az írek adták a brit szigetekről kivándorlók kétharmadát. 1846. és 1851. között az írországi éhínség majdnem egymillió áldozat követelt. További egymilliónyi emigráltak csupán ez alatt a fél évtized alatt, főként az USA-ba, ahol ekkoriban az óvilágból érkezettek felét tették ki. Százezer lakosra számítva az elvándorlás Írországból az első világháborúig végig többszöröse maradt a hasonló angol mutatóknak. Így Írország volt a korszak egyetlen olyan európai állama, ahol a kivándorlás jelentős népességfogyást okozott. Skócia a természetes szaporodás felét veszítette csak el a kivándorlás révén, Anglia és Wales még ennél is jóval kevesebbet.¹⁰

Az 1901-es népszámlálás szerint Angliában az Egyesült Királyság népességének háromnegyede, Wales-ben 5%-a, Skóciában és Írországból egyaránt tizede élt. Más volt a kép a tengerentúlon, ahol az angliai születésűek csupán alig több, mint felét tették ki a brit származásúaknak, a Wales-iek alig egy százalékát. A skótok Ausztráliában 15, Kanadában 21, Új-Zélandon 23 száza-

⁹ Id.m. 85-86.

¹⁰ HAIGH, Christopher (ed.): *The Cambridge Historical Encyclopedia of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, Cambridge 1985. 261-263.

lékkal képviseltették magukat, az írek hasonló mutatói Kanada és Új-Zéland esetében 21, Ausztrália esetében már 27 százalékot tettek ki. Az általános vélekedéssel ellentétben nem Új-Zéland, hanem Dél-Afrika volt a „*legnagyobb*” a brit telepesgyarmatok közül. A Dél-Afriakai Unió első, 1911-es népszámlásának adatai szerint az anyaországból áttelepedettek közül 70 százalék volt az angolok, 20 százalék a skótok és mindössze 8 százalék az írek aránya. Különösen az írek esetében szembetűnő a vallási megosztottságból fakadó eltérő kivándorlási preferencia. A protestánsok elsősorban Kanadába vándoroltak ki, az Ausztráliába érkező írek zöme viszont katolikus volt, akárcsak az Egyesült Államokba kivándorolt sokmillió tömeg javarésze is.¹¹

Az USA-ban élő írek nem csupán nemzeti identitásukat őrizték meg sokáig, de ellenséges beállítottságukat mindazzal szemben, ami brit. A nagy éhínségért az angolokat tették felelőssé, ami nemzedékekre előre elvetette a gyűlölet csíráit. A gyarmatokra kivándoroltak körében azonban más volt a helyzet, az ír, vagy skót identitás megőrzésére csak elszigetelt, távoli területek, jobbára kisebb szigetek esetében volt mód. Maguk az angolok is általában britekké váltak, mielőtt a gyarmatokra érkeztek. A 19. században Ausztrália érdemelte ki a „*leginkább brit gyarmat*” elnevezést. A Brit Birodalom azonban – az USA-tól eltérően – soha nem vált olvasztótégellyé, még európai származású lakosai számára sem. Két „*idegen tömb*” létezett a birodalmon belül, a kanadai franciáké, valamint a dél-afrikai búroké, azaz afrikánereké. Nyelvi, kulturális asszimilációjukra, ha történtek is kísérletek, ezek a brit gyarmatpolitikában elszigetelt, epizódyszerű törekvések maradtak. Jellemző, hogy Winston Churchill a II. világháború alatt olyan, csak félig tréfásnak szánt megjegyzést tett, miszerint Jan Smuts, dél-afrikai származású, de valódi brit birodalmi politikussá érett személye kiváló tárgyalópartnerül szolgálhat F. D. Rooseveltnél számára, „*mert a két holland biztosan jól megérti egymást*”.¹²

¹¹ MARSHALL, Peter J. (ed.): *The Cambridge Illustrated History of the British Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 1996. 265-266.

¹² Id.m. 260.

Az európai, így a brit kivándorlók zöme is általában a szegény néprétegek soraiból került ki. A hajójegy megváltása azonban nem volt olcsó, s ezt - eltekintve néhány magánszemélyek, társaságok, vagy kormányok által finanszírozott akciótól - az esetek többségében a kivándorlónak kellett fedeznie. Ugyanez vonatkozott a tartós megtelepedés szempontjából kritikusnak számító első néhány évre, mivel a kivándorlók zöme saját farmgazdaság megteremtésének ábrándjával érkezett, a farmoknak viszont először semmi bevételük nem volt, a kiadások viszont hatványozottan jelentkeztek. Ez utóbbi problémán a gyarmati hatóságok kedvezményes hitelekkel igyekeztek úrrá lenni. A hajójegyek ára is egyre csökkenő tendenciát mutat végig a 19. század folyamán, de az igazi áttörést csak az 1903. után kezdődő korszak hozta meg, mikor a nagy amerikai hajózási társaságok árháborút indítottak a Londonban, Hamburgban és Brémában bejegyzett vállalkozások ellen. Újabb lényeges változás volt, hogy az 1890-es évektől kezdve - legalábbis az USA-ba érkezők nagy tömegét - már nem a mezőgazdaság, hanem az ipar szívta fel. A brit domíniumokra azonban ez még jó ideig nem volt jellemző, az importhelyettesítő iparosítás csupán az első világháború éveiben indult meg, s további évtizedekre volt szükség, hogy átütő sikereket érjen el.

Mivel a brit gyarmatok összessége mindössze néhány tízezer nyi anyaországból érkezett hivatalnokot igényelt, s többségük nem is a gyarmatosok soraiból került ki, hanem London küldte őket meghatározott, általában rövid időre, ipar hiányában a bevándorlók foglalkoztatása gyakorta megoldhatatlan gondot jelentett. Ez abból fakadt, hogy az anyaországban már a 19. század közepére többségbe került az ipari, urbanizált lakosság a mezőgazdasággal szemben, s ez utóbbiak aránya a továbbiakban is gyorsan csökkent. Így bármilyen szép tervek születtek is a fölös számú városi nincstelének átköltöztetéséről a gyarmatokra, e mezőgazdasági munkához nem szokott, arra legtöbbször alkalmatlan réteg letelepítése a költség-haszon elv alapján elképzelhetetlen volt.

Jó példa erre az 1902-es Vereeniging-i békével zárult dél-afrikai háború utáni telepítések ügye Transvaal és Orange River újonnan megszervezett koronagyarmatokon, ami a brit elem fölénybe kerülését volt hivatva biztosítani a véres háborúban legyő-

zött „*hollandokkal*”, azaz afrikánerekkel szemben. A szomszédos Fokföldön majdnem egy évszázaddal korábban, a napóleoni háborúk lezárulása utáni években már sor került hasonló telepítésre. A Szent-Ilona szigetét is ellenőrző gyarmaton egy évtizeddel az 1806-os második - immár végleges - brit foglалás után is még mindig elenyésző volt az angolajkúak aránya. A francia többségű Alsó-Kanadával szemben, ahol a katolikus franciák számbeli fölényét London hosszú távon is elfogadta, Fokföldön az angol pénzügyminisztérium által finanszírozott telepítésre került sor, először a Brit Birodalom történetében. Az 1820-ban érkező 4 ezer telepest 90 ezer jelentkezőből válogatták ki, s a kampányt idejekorán le kellett állítani, mert a városi szegények tömegével akarták elhagyni a háború utáni dekonjunktúra által sújtott hazájukat. A szigorú szempontok alapján kiválogatott telepések az akkori anyaországi angol társadalom tükörképét voltak hivatva visszaadni, ehhez igazították a mezőgazdasággal foglalkozó családők számát is, ami ekkor még aránylag magas, 50%-on felüli volt. A folyamatos és hathatós segítség ellenére a farmok tulajdonjogának megszerzéséhez előírt három év után az eredeti 1.004 családból csak 438 maradt meg a gazdálkodásnál, a többiek szétszéledtek.¹³

Ennek ellenére az 1820-as telepítés brit szempontból sikeresnek bizonyult, Kelet-Fokföld fehér lakossága a mai napig ápolja nyelvi és kulturális hagyományait, az egykori telepések leszármazottai máig a vidék legbefolyásosabb családjait adják. Az 1902-ben kezdeményezett telepítések sokkal ambiciózusabbak voltak. Nem pusztán az angol elem létrehozása (Orange River Gyarmat esetében), ill. megerősítése (Transvaal esetében), volt a cél, hanem egyenesen az afrikánerekkel szembeni dominanciájuk megteremtése. „*Ha beindulnak a dolgok, nincs okunk kételkedni abban, hogy 10 éven belül 5 és 10 ezer közötti brit telepessel rendelkezünk majd az új gyarmatok vidéki területein, s ez majd megoldja az összes politikai kérdést. A városok és az ipari központok már brit kézben vannak*” – fejtette ki Alfred Milner, a két újonnan szerzett koronagyarmat kormányzója, s egyben az összes dél-

¹³ WELSH, Frank: *A History of South Africa*, Harper Collins, London 2000. 127-129.

afrikai brit birtok főbiztosa Lord Lovat, Westminster hercege számára írt levelében. A lordot Milner a telepítésben való közreműködésre akarta ösztönözni, hogy már az első évben ezrek érkezzenek, mielőtt a búrok helyreállíthatnák lerombolt farmjaikat. A szárazság miatt a nagyra törő terveket még az államilag, s főleg „tudományosan” kiépített öntözőrendszerek ellenére sem lehetett megvalósítani. Angliából, Skóciából, Ausztráliából, Kanadából, s főként Fokföldről és Natalból összesen kb. 1.300 családot sikerült a két koronagyarmaton letelepíteni, s ez a szám nem volt elegendő ahhoz, hogy a terv betöltse politikai hivatását.¹⁴

A brit, tágabb értelemben az európai kivándorlás több célt is szolgált. A megtelepedés egy adott tengeren túli terület tényleges birtokba vételét bizonyította az őslakosság, s főként az európai riválisok szemében. A szociális feszültségek levezetése sem volt elhanyagolható szempont. Mégis, mint a mérsékelt éghajlaton honos haszonnövények és állati termékek termelői, előállítói kaptak világgazdasági méretekben sem elhanyagolható szerepet. Ahol letelepedtek ott a mai napig hatalmas mennyiségben termelnek gabonát, húst, bort, gyapjút, s egyéb fontos mezőgazdasági termékeket. Kanadában az indiánok és eszkimók, Ausztráliában a kőkorszaki szinten rekedt bennszülöttek, Új-Zélandon a maorik, Dél-Afrikában a busmanoknak és hottentottáknak gúnyolt koisan népek demográfiailag visszaszorultak, Tasmániában pedig éppen ekkor ki is haltak. Az Európából érkezettek azonban csupán a mérsékelt éghajlattal bíró területeken voltak fölényben, a trópusokon a betegségek, emberre, állatra veszélyes rovarok, s igen sok más egyéb tényező akadályozta megtelepedésüket. Nem minden trópusi terület volt ugyan olyan egészségtelen, mint Nyugat-Afrika mocsaras partvidéke, ahol még a 19. században is az Európából érkezetteknek akár fele sem élte túl az első évet, s emiatt rászolgált a „*fehér ember temetője*” elnevezésre, de betelepítésük Európaiak által nem tartozott a realitások világába.¹⁵

¹⁴ DAVENPORT, Thomas R. H.: *South Africa. A Modern History*, Macmillan, London 1979. 150.

¹⁵ CROSBY, Alfred W.: *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900-1900*, Cambridge University Press, Cambridge 1988. 4-7.

A 19. század végére minden korábbi birodalom keretein túlnövő Brit Birodalom 400 milliós népességének mindössze 12%-át alkották az európaiak, vagy az onnan elszármazottak. Ez az észak-amerikai 13 gyarmat elvesztése után létrejött második, sok történész szerint az 1880-as évektől számítva már harmadik brit gyarmatbirodalom népességét tekintve túlnyomórészt „színes”, azaz nem fehér népességű volt. Leszámítva Brit India közel 300 milliós népességét, amely a terület hatodát, de a teljes népesség háromnegyedét adta, a Brit Birodalom óriási területei roppant alacsony népsűrűséggel bírtak. 1901-ben Kanada hatalmas területét még mindig hatszor kevesebben lakták, mint a Brit-szigeteket, Ausztrália teljes népessége csak az 1950-es évekre érte el London népességszámát. Az újonnan szerzett trópusi területek Afrikában, Ázsiában és Óceániában néhány kivételtől eltekintve szintén roppant alacsony népsűrűséggel bírtak, nem ritkán az anyaországinál ötvenszer kisebb, vagy még ennél is alacsonyabb mutatókkal. A kortársak közül sokan a birodalomra nézve potenciális veszélyt láttak India és Kína hatalmas néptömegeiben. A Brit Birodalom ellenezte az ázsiaiak, s más nem európai, „színes” népek bevándorlását, mégis a 19. század folyamán számos esetben kényszerültek kivételt tenni, munkaerőhiány miatt.

A kis népesség akut munkaerőhiányt jelentett birodalomszerte. Korábban ezen a rabszolga behozatallal segítettek, ám a londoni parlament 1807-es, a rabszolga-kereskedelmet, majd az 1833-as, a rabszolgaságot betiltó törvényei az utánpótlást, majd magát a rabszolgaság intézményét számolták fel. Az 1834-ben végrehajtott rabszolga-felszabadítás (Brit Indiában kivételképpen tíz évvel később történt ez meg) birodalomszerte 800 ezer embernek hozta el a szabadságot. A szinte kivétel nélkül Afrikából származó felszabadított rabszolgák után a londoni parlament 20 millió font kártérítést szavazott meg a volt rabszolgatulajdonosoknak. Arra azonban a brit honatyáknak már nem terjedt ki a figyelmük, hogy milyen további sors vár a volt rabszolgákra. Zömük az ún. „*cukorszigetek*en” koncentrált, mivel a nádcokortermelés az újkor talán legjövedelmezőbb üzlete volt, s emellett a rabszolgaüzemek nyújtotta feltételekhez is könnyen volt igazítható.

A rabszolga-felszabadítással – az általánosan elfogadott nézet-
tel ellentétben – az említett cukorszigetekeken nem szűnt meg azon-
nal a cukornád termelése. Egykori nyereségessége ugyan már a
múlté volt – a cukorrépa megjelenésének is köszönhetően –, az
ültetvények számára azonban nem volt más termény, amely gyorsan
helyettesíthető lett volna. Nyugat-India kisebb szigetein, Bar-
badoson, vagy Antigua-n szinte minden talpalatnyi földet meg-
műveltek már korábban is, így a cukornád monokultúrájának eze-
ken a helyeken nem volt alternatívája. Aki nem akart éhen halni,
kénytelen volt immár bér munkásként továbbra is az ültetvénye-
ken maradni, a rabszolgaságtól nem sokban különböző feltételek
mellett. A felszabadított rabszolgákat a törvény által még öt évig
arra kötelezték, hogy egykori uraiknak dolgozzanak. Ha volt rá
lehetőségük, ezt a rendelkezést nem tartották be. Ám a volt rab-
szolgák részéről tapasztalt ellenszenv a cukornád iránt csak ott
érvényesülhetett, ahol elegendő szabad terület állt rendelkezésre,
hogy a vadonba vonulva önfenntartásukról banán, manióka, s
egyéb ehető trópusi növény termelése révén gondoskodjanak.

Az így fellépő munkaerőhiányt a cukorültetvényesek először
azzal próbálták enyhíteni, hogy Nyugat-Afrikából az illegális rab-
szolga-kereskedelem megakadályozásának céljából az ottani vi-
zeken járőröző angol fregattok által kiszabadított fekete rabszol-
gák közül igyekeztek minél többeket átcsábítani az Újvilágba.
Negyedszázad alatt mindössze 36 ezer embert sikerült ilyen mó-
don behajózni Freetown kikötőjében karibi úticéllal. A cukorüzlet
válságát végül indiai, részben kínai s jávai kulik alkalmazásával
próbálták megoldani. Mauritiusra már a rabszolga-felszabadítást
követően 1834-től, Brit Guyanába 1838-tól, Jamaikába, Trinidad
és Tobagóra 1845-től, Natalba 1860-tól, a Fidzsi-szigetekre 1879-
től kerültek szerződéses munkások Ázsiából.

Nyugat-Indián belül Jamaika helyzete volt a legrosszabb: az
1804-ben működő 859 cukornádültetvényből csupán 330 maradt
fenn 1854-re. Ugyanezen idő alatt a cukortermelés is a felére esett
vissza. 1828. és 1850. között Jamaika részesedése a világ cukor-
termeléséből 15%-ról 2,5%-ra esett vissza. Az ültetvényesek két-
ségbeesetten próbáltak új munkaerő után nézni, brit, német, sőt
amerikai munkások toborzására is sort kerítettek, a feketékkel

összehasonlítva magas béreik azonban a cukortermelést még kevésbé kifizetődővé tették. A megoldást itt is az indiai és a kínai kulik szerződésében találták meg, ám az 1865-ös jamaikai lázadás meggátolta a nagy létszámú bevándorlást.¹⁶

Viszonylagos földrajzi közelsége miatt Mauritius kiemelkedő szerepet játszott az ázsiai, mindenekelőtt az indiai munkaerőimportban. 1834. és 1914. között összesen 450 ezer indiai érkezett e kicsiny, alig több, mint 2 ezer km² területű szigetre, ahol a rabszolgafelzabarádítás előtt mindössze százezer fős volt a lakosság. A nagyarányú indiai betelepülésnek köszönhetően Mauritius etnikai összetétele teljesen megváltozott, az afrikaiak, mulattok és európaiak együtt is kisebbségbe kerültek a lakosság kétharmadára gyarapodó indiai közösséggel szemben. Az etnikai változásokat gazdaságiak is követték, az Indiából érkezettek meghonosították a tea termesztését, amely néhány évtizeden belül a kivitelben a cukornád vetélytársává lett a szigeten.

Natalban korábban nem volt említésre méltó exportcikk. A brit gyarmatosítók a kedvező éghajlatot kihasználva, kávé, tea, dohány, gyapot és cukornád termesztésével igyekeztek ezen változtatni. A cukornád bizonyult itt is igazán jövedelmezőnek, intenzív termesztéséhez azonban hiányoztak a tapasztalt munkáskezek, mivel az itt élő zuluk hagyományos afrikai társadalmában a földművelés kizárólag az asszonyok dolga volt, férfiak ekkor még csak elvétve vállalkoztak közülük mezőgazdasági bér munkára. A helyi ültetvényesek nyomására 1860-1866 között mintegy hatezer szerződéses munkást, „kulit”, hoztak Indiából Natalba.

Az embertelen bánásmód miatt 1866-ban a brit indiai hatóságok felfüggesztették a munkástoborzást, s csak 1874-ben újították fel, miután a natali ültetvényesek jobb feltételeket ígértek. Új bérezési rendszert vezettek be, s az 5 éves szerződés lejárta után lehetőség nyílt az Indiába való visszaút költségén parcellákat váltani Natalban. A legtöbb munkás ez utóbbit választotta, s így gyorsan nőtt az indiai kisgazdaságok száma. Újabb és újabb munkáskezek szerzésére Natal 1874-től 1897-ig évente 10 ezer fontot

¹⁶ JUDD, Denis: *Empire. The British Imperial Experience, from 1765 to the Present*, Harper Collins, London 1996. 85.

biztosított. Ezzel egy időben megengedték, hogy úgynevezett „szabad”, vagy „utas” indiaiak is letelepedjenek a gyarmaton, ezáltal a főként hindu „kulik” mellett tekintélyes számú mozlim iparos és kereskedő is érkezett Indiából. Az előre nem látott kereskedelmi vetélytársak megjelenése a további bevándorlás megakadályozására ösztönözte a helyi angolokat. 1893-ban Natal önkormányzatot kapott, s az új kormány visszavándorlásra ösztönző adórendszer vezetett be. Ennek ellenére 1895-ben már 80 ezer indiai élt Natalban 40 ezer európaival szemben. A dél-afrikai búr köztársaságokban és Fokföldön törvényekkel akadályozták meg nagyobb számú indiai letelepedését. 1897-től végleg megszűnt a szerződéses munkások toborzása. India a dél-afrikai háború utáni újjáépítéskor jelentkező égető munkaerőhiány enyhítésére sem volt hajlandó újabb szerződéseket küldeni. Az „utas” indiaiak bevándorlását is megtiltották 1911-ben, s a Dél-Afrikai Unió és India kormányai által kötött 1927-es fokvárosi egyezmény alapján megkezdődött az indiaiak repatriálása. 1940-ig több mint 17.500 indiai hagyta el Dél-Afrikát, ugyanakkor 22 ezren érkeztek újonnan a család egyesítési záradék alapján.¹⁷

A Fidzsi-szigeteket csak 1874-ben gyarmatosították az angolok, s már öt évvel később megindult az ott létesített cukornádültvényekre a szerződött indiai munkások áradata. 1879. és 1916. között 60.965 indiai érkezett így a szigetekre, míg Brit India kormánya 1917-ben meg nem tiltotta további szerződéses munkások verbuválását. Ekkorra azonban az indiaiak ugyanolyan létszámú közösséget képeztek már, mint az őslakos melanéz fidzsi. Hasonló etnikai transzformáció színterévé vált Brit Guyana és Trinidad is.

Az indiai szerződéses munkások legnagyobb tömege azonban nem a „cukorszigetek” munkaerő-szükségletének fedezésére indult útnak, hanem a 19. század második felének általános gazdasági fellendülésekor az ázsiai brit birtokokon keletkezett munkaerő-kereslet hatására. Ceylonon a teaültvények, Burmában a rizshántoló üzemek foglalkoztatták őket legnagyobb számban.

¹⁷ THOMPSON, Leonard: *A History of South Africa*, Yale University Press, Sandton 1990. 99-101.

Brit India határain kívül Malájföld vonzotta a legtöbb indiait, többet, mint az összes többi célország együttvéve. Elsősorban az ottani gumiültetvényeknek köszönhetően a 19. század második felében és a 20. század elején több, mint 4 millió indiai vándorolt ki Malájföldre. Közülük a becslések szerint szerződésük lejártával több, mint 3 millióian visszatértek ugyan Indiába, de így is elegenden maradtak ahhoz, hogy – a kínaiakkal együtt – alapvetően megváltoztassák Malájföld etnikai viszonyait. 1880-ban Malájföld lakosságának még 80 százaléka volt maláj, 1911-re arányuk épphogy meghaladta az 50 százalékot.

Sajátos epizódját képezte az indiai kirajzásnak Brit Kelet-Afrika, az első világháború utáni Kenya. Már a németekkel az 1880-as években a területért folytatott versenyfutásban felmerült, hogy rendhagyó telepes gyarmatot hozzanak itt létre, s a telepéseket Európa helyett Indiában toborozzák. A terv ellen mind a bennszülöttek jogaiért kiállók, mind a fehér kolonizációt pártolók vehemensen tiltakoztak. Végül 1904-ben a Brit Kelet-Afrikát a „*fehér ember földjévé*” változtatni kívánó irányvonal győzött, a kellemes klímájú Fehér-felföldről az ottlakó kikujukat rezervátumokba kényszerítették, hogy helyet adjanak a brit bevándorlóknak. A belső felföld s a mögötte elterülő gazdag Uganda kincseit azonban csak vasútvonal építésével lehetett az indiai-óceáni kikötőkbe szállítani. 1895-ben megkezdődött az Uganda-vasút építése. Az építkezés szinte semmit nem haladt, míg a következő évben meg nem érkeztek Indiából az első szerződéses munkások. A vasútvonal 1899-re elérte a későbbi fővárost, Nairobot, 1901-re a Viktória-tavat, s építése tovább folytatódott Ugandába. Az indiai munkások szerződésük lejártával s a vasútépítés befejezésével nem tértek vissza Indiába, hanem főként a kereskedelemben próbáltak szerencsét. A gyarmati korszak végére Kenyában a számuk több mint kétszerese volt az európaiakénak, s Ugandában és Tanganyikában is tízezerrel éltek. A kelet-afrikai országokban szinte a teljes kiskereskedelmet a kezükbe ragadták, s noha a gyarmatosításnak inkább szenvedői, mint haszonélvezői voltak, az afrikaiak gyakran a fehérek előőrseinek tekintették. Kelet-Afrika-szerte pogromok áldozataivá váltak, s helyzetük a függet-

lenség elnyerése után sem rendeződött véglegesen, ahogy azt az Ugandából történt 1972-es elűzésük is mutatja.

Az indiaiakat a Brit Birodalmon belül máshol sem fogadták tárt karokkal. 1914 májusában a japán Komagatu Maru gőzös 376 indiai áttelepülni vágyóval a fedélzetén horgonyt vetett Vancouver kikötőjében. A hatóságok, meghajolva a helyi lakosság akaratára előtt, az indiaiaknak megtiltotta a partraszállást. A Komagatu Maru két hónapig vesztegelt a kikötőben, majd visszafordult Kalkuttába, ahol korábban a kivándorlókat fedélzetére vette. A korabeli sajtó úgy értékelte az eseményeket, hogy 450 ezer brit kolumbiai megijedt a 300 milliós Indiától.

Az indiaiakon kívül legnagyobb számban kínaiak érkeztek a brit gyarmatokra. A kínaiak kirajzása elsősorban a Kínával szomszédos területekre koncentrálódott és kevésbé volt szervezett, mint az indiaiaké. A Nyugat-Indiai-szigetekre mindössze 17 ezer kínait vittek a cukorültetvényekre. A jóval közelebbi Ausztrália viszont nagyobb vonzást gyakorolt: az ottani aranyláznak is köszönhetően az 1850-es évek végére az Új Dél-Walesről frissiben levált Viktória gyarmat férfi lakosságának 15 százaléka volt kínai. Ám az ottani Törvényhozó Tanács adatai szerint a 40 ezer kínai férfira mindössze 4 kínai nő jutott. A kínai nők betelepülését a helyi hatóságok a továbbiakban is tiltották, ez a kolónia gyökeret eresztését meggátolta ugyan, de kiindulópontként szolgált a hagyományosan nődeficittel küzdő telepések előítéletes félelmeinek kialakulásához és azok megerősödéséhez.

Malájföldre a kínaiak elsősorban Szingapúron keresztül érkeztek. A stratégiaileg fontos kikötőváros 1819-óta volt brit birtok, s főleg a Távols-Keletre menő, s az onnan Dél-Ázsiába s Európába tartó tengeri útvonalakat ellenőrizte. A kínaiak is tengeri útvonalon érkeztek Szingapúrba, dzsunkáikon az utasok fele is meghalt, mielőtt célba értek volna. Ha az indiaiak a gumiültetvényeken találtak foglalkoztatást, a kínaiak a malájföldi ónbányászatot tartották ellenőrzésük alatt: a vállalkozók s a munkások egyaránt sorikból kerültek ki. Csupán 1901. és 1904. között 653.077 kínai bevándorló érkezett Szingapúron keresztül Brit Malájföldre. Nagyrészt ők az ősei a ma Malajziában élő 4 millió főt is meghaladó kínai közösségnek, akik az összlakosság ötödét teszik ki.

Brit Kolumbia aranymezői is vonzották a kínaiakat, 1860-ra 7 ezren települtek ide, az 1880-as években kibontakozó vasútépítésekre még nagyobb számban érkeztek (az USA nagy vasútépítései azonban nagyságrendileg több kínait vonzottak), s 1911-re már 27 ezren éltek az 1871-től Brit Kolumbiát is magába foglaló Kanadában. A nemek aránya itt is messze volt az egyensúlytól, a közösségnek mindössze 3,5 százaléka volt nő. Akárcsak Viktoriában, a helyi fehér férfiak a kínaiakat szexuális fenyegetésnek tekintették, ám a kínai nők bevándorlását diszkriminatív adózással tették lehetetlenné. A kínai vállalkozások elé a helyi hatóságok Kanada-szerte igyekeztek akadályokat gördíteni. 1903-ban az egyik Ontario-i kisváros mosodája arra kérte a helyi lakosokat, hogy megrendeléseikkel ne támogassák a versenytársat, a kínai mosodát, ne támogassanak *„olyan embereket, akik minden megkeresett centet átutalnak hazájukba és semmit sem ruháznak be abban a városban, ahol üzletüket működtetik”*. Ugyanennek a településnek a tanácsa 1921-ben az egyik ülésén a kínai éttermek terjedése kapcsán a *„sárga veszedelemről”* tárgyalt, s szóba került az is, hogy megtiltják fehér pincérnők foglalkoztatását a kínai éttermekben. Kanada 1923. és 1947. között teljesen megtiltotta a kínai bevándorlást.

A kínaiak ügye azonban csak Dél-Afrikában okozott nemzetközi botrányt a 20. század első évtizedében, akkorát, amelyhez fogható csak a belga király, II. Lipót kongói magányarmatának ügyei keltettek ugyanabban az évtizedben. Elsősorban a világ aranytermelésének korábban egyharmadát adó transvaali aranybányák háború utáni újraindításához kellett munkáskezek. Az afrikaiak azonban, akik korábban a képzetlen munkaerőt biztosították, könnyebb és jobban fizető munkát találhattak az újrainduló farmgazdaságokban is. A várt bányászati fellendülés így váratott magára. Az elképzeléseit a gyors dél-afrikai gazdasági növekedésre alapozó brit főbiztos, Alfred Milner sem Dél-Afrika négy külön gyarmatba szervezett tartományainak egyesítését, sem a tömeges angol bevándorlást nem látta biztosítottak az adott körülmények között. A többségében brit bányatulajdonosok, a bányabárok javaslata a helyzet megoldására az volt, hogy egy 1860-ból származó, Pekingben kötött brit-kínai szerződés alapján ho-

zassanak meghatározott időre munkásokat a távol-keleti országból. A nagyhatalmú dél-afrikai bányakamara elnöke, Percy Fitzpatrick már 1902 nyarán arra próbálta rávenni Milnert, hogy a vasutak helyreállítását 10 ezer kínai munkással végeztesse, s a gyarmati kormányzat vonuljon ki az olcsó bennszülött munkaerőért folyó versenyből.¹⁸

Milner az elképzelést kezdetben a búrok felesleges provokálásának tartotta. A volt köztársaságok alkotmányaikban tiltották az ázsiaiak (korábban elsősorban a Natalon keresztül érkező indiaiak) beutazását és letelepedését, s ez alól csak a Rand jelentett bizonyos kivételt. A győzelem után Kitchener katonai, majd Milner polgári adminisztrációja kizárólag a háború folyamán elmenekült ázsiaiak visszatérését engedélyezte. Az újonnan érkezetteket a háborús veszélyre, majd a rendezetlen viszonyokra hivatkozva visszaküldték. Akárcsak az afrikaiak és a félvérek szavazójogának kérdésében, Milner ebben az esetben is késznek mutatkozott a fehér közösségen belüli megbékélés reményében feláldozni az ázsiaiak egyenlő jogokra vonatkozó követeléseit, holott felébrzésükben a háborút megelőzően személyesen is részt vállalt. A „kulik” foglalkoztatásának ügyében végül is engednie kellett a bányaipar követelésének, mert nem akarta a brit uralom alapjának tekintett vállalkozói réteget maga ellen hangolni. Ebben a helyzetben került 1903. december 28-án a Transvaali Törvényhozó Tanács elé a Milner által már korábban jóváhagyott kínai szerződéses munkások ügye. A tanács nem hivatalnok tagjai közül - akiknek tehát nem Milner utasításait kellett követniük - kilencen szavaztak a kínaiak behozatala mellett (közöttük négy búr) és négyen (mind angolok) a javaslat ellen.¹⁹

A határozat betérjesztői már annak kidolgozásakor igyekeztek körülbástyázni magukat a várható dél-afrikai és anyaországbeli felzúdulás ellen. Csak férfiak szerződötetéséről volt szó, három éves időtartamra, amely csak egyszer volt meghosszabbítható, s -

¹⁸ DUMINY, A. H. –GUEST, W. R. (eds.): *Fitzparrick. South African Politician Selected Papers, 1888-1906*. Johannesburg 1976. 340-341.

¹⁹ LE MAY, G. H. L.: *British Supremacy in South Africa, 1899-1907*. Oxford University Press, Oxford 1965. 162.

nyilván az 1860-tól folyamatosan gyarapodó indiai közösség példáján okulva - kötelezően előírták a szerződés lejárta utáni hazatérést Kínába. A toborzást 1904 elejétől az észak-kínai Santung tartományban kezdték meg, ahol az éppen zajló orosz-japán háború miatt sok volt a menekült. Szinte kizárólag analfabétákat válogattak. 1904 májusában érkezett az első 10 ezer szerződéses kínai munkás a Randra. Csak szakképzettséget nem igénylő munkákra alkalmazták őket, hogy a fehérekben ne kelthessenek félelmet munkahelyeik veszélyeztetése miatt. Négy év alatt összesen 63.296 kínait szállítottak át dél-afrikai kikötőkbe.

Az afrikánerek kezdettől fogva ellenezték a kínai munkaerő importját, az ő „*fehér Dél-Afrika*” világképükbe ez sehogyan sem illett bele. Ám magában Angliában is heves támadások érték az akciót, a „*kínai rabszolgaság*” felszámolásának kérdése az 1906-os anyaországbeli választások egyik központi témájává nőtte ki magát. A Liberális Párt győzelmével a toborzást Londonból leállították, s elkezdtek az elkülönített kínai munkatáborokból azok lakóinak repatriálását. Az utolsó kínai szerződéses munkás 1910-ben hagyta el Dél-Afrikát. Táboraikban a későbbiekben az újra nagyobb létszámban alkalmazott afrikaiakat helyezték el.

A 19. századi Pax Britannica korában zajló világméretű migráció ösztönzője, s egyben kiváltó oka a megfelelő munkaerő biztosítása volt. Európaiaké ott, ahol ezt a körülmények megengedték, ahol nem, tehát a kedvezőtlen klímájú trópusokon afrikaiaké, amíg a rabszolga-kereskedelem és a rabszolgaság intézménye fennállt, majd Ázsiából, elsősorban Indiából és Kínából jött szerződéses munkásoké. Mivel az Egyesült Királyság a korszakban végig az európai kivándorlás éllovas államai közé tartozik, sőt kivándorlóit majdnem kétharmadrészt az Egyesült Államokba távoznak, saját gyarmatain nincsen szüksége más európai bevándorlókra. Időről-időre megjelennek ugyan idealista, a korszakban születő, a rasszizmus által motivált elképzelések a világ napról-napra britebbé, azaz európaibbá tételéről, a konkrét esetekben azonban mindig a gazdasági racionalitás volt a meghatározó abban, hogy milyen kivándorlók mellett döntöttek. Mivel Európa és az európaiak által megteremtett és benépesített „*új-Európák*” lakossága ebben a korban még Földünk nem-fehér lakosságánál

gyorsabban szaporodott, a gazdasági ésszerűség által diktált, de az európaiak számára nem előnyös migrációs folyamatok nem váltottak ki Buchanan-féle reakciót.

A főntebb vázolt 19. századi folyamatok következményeikkel beépültek napjaink történéseibe, sokhelyütt a jövőt is formálni képesek. A Földgolyó túloldalán fekvő Fidzsi-szigeteken 2001 februárjában zavargások törtek ki, majd puccsra került sor. Ennek oka a helyi, de egy 50 millió négyzetkilométeres körzetben található 12 kis szigetország felsőoktatási igényeit is kiszolgáló egyetem rektorhelyettesének megválasztása volt. A korábbi rektorhelyettes melanéz volt, az új indo-fidzsi, a brit uralom alatt az országba hozott indiaiak egyik leszármazottja. Ez nem tetszett a 850 ezer fős népesség alig több, mint felét adó melanézeknek. Hasonló, vagy ennél kisebb horderejű ügyek számtalan esetben szolgálták véres villongások ürügyéül.²⁰

²⁰ The Guardian Weekly, February 15-21. 2001.